

Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki... czyli udział Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w rewindykacji księgozbiorów na mocy traktatu ryskiego

W 2011 r. minęło 90 lat od podpisania pokojowego traktatu w Rydze, który w ocenie Jana Dąbskiego, uczestnika rokowań, przewodniczącego polskiej delegacji i ówczesnego wiceministra spraw zagranicznych, zakończył zwycięsko dla Polski „[...] przeszło stuletnią walkę pomiędzy Polską a Rosją o niepodległość polityczną narodu polskiego i formę bytu politycznego narodu ukraińskiego i białoruskiego – nie wspominając już o uregulowaniu całego szeregu doniosłych zagadnień prawno-politycznych, gospodarczych, finansowych i kulturalnych”¹. W kręgu moich zainteresowań badawczych znajdują się głównie artykuły XI i XIV traktatu, mówiące o zwrocie zagrabionych Polsce oraz ewakuowanych w okresie I wojny światowej kolekcji bibliotecznych, dzieł sztuki, dokumentów archiwalnych, kolekcji numizmatycznych oraz innych przedmiotów o wartości historycznej, narodowej i kulturowej, bądź należnym za nie ekwiwalencie. Problematyka odzyskania utraconych w okresie zaborów dóbr kultury, mimo upływu lat i strat jakie spowodowała II wojna światowa, nadal jest aktualna i ma bogatą literaturę².

¹ J. Dąbski, *Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem*. Listy, Warszawa 1931, s. 2.

² Znajduje to odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu. Na przestrzeni ostatnich lat ukazało się wiele prac, tu wymienię tylko: J. Szczepański, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, pod red. Mieczysława Wojciechowskiego, Toruń 1998, s. 201–208; J. Miler, *Rewindykacje po Traktacie Ryskim*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, cz. 1–4, 1:1998, s. 28–29; 3:1999, s. 22–23; 4:1999, s. 22–25; 5:1999, s. 22–25; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 1–2, Kraków 2001; H. Łaskarzewska, *Starania o zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego*. *Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego*, „Rocznik Biblioteki

Po podpisaniu 18 marca 1921 r. *Traktatu pokoju...*³ między rządami Rzeczypospolitej Polskiej, Rosyjskiej Federacji Socjalistycznych Republik Rad, Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad oraz Ukraińskiej Republiki Rad pojawiły się realne szanse na odzyskanie dóbr kultury wywiezionych z naszego kraju na przestrzeni dwóch stuleci. Pakt – obok określenia przebiegu granicy polsko-rosyjskiej, praw terytorialnych, przynależności dawnych ziem polskich do Rosji, poszanowania suwerenności i praw narodowościowych, uregulowania kwestii kosztów wojennych, repatriacji, odszkodowań oraz przyszłych umów i stosunków dyplomatycznych – gwarantował stronie polskiej także zwrot zagrabionych przez carat archiwaliów, księgozbiorów (a nawet pojedynczych egzemplarzy), kolekcji dzieł sztuki, zbiorów numizmatycznych, mineralogicznych, archeologicznych, zestawów przyrządów naukowych oraz innych trofeów wojennych o wartości historycznej, narodowej, naukowej i kulturalnej. Zwrotowi podlegało także ewakuowane w głąb Rosji, w czasie I wojny światowej, mienie zabytkowe, wyposażenie instytucji naukowych, obrazy, biblioteki, meble czy tkaniny.

Czynności związane z rewindykacją polskich księgozbiorów włączone zostały do polsko-rosyjskich rokowań pokojowych jako jeden z ważniejszych problemów do uregulowania. Jeszcze w fazie preliminaryjnej strona polska wystąpiła o „zwrot wszelkich archiwaliów, bibliotek [...], wywiezionych z Polski do Rosji od czasów rozbiorów Rzeczypospolitej Polskiej”⁴. Z kolei strona rosyjska i ukraińska zobowiązała się zwrócić je Polsce, „o ile przedmioty te posiadają rzeczywiste dla Polski znaczenie i o ile wydzielenie ich nie uczyni rzeczywistego uszczerbku dla archiwów rosyjskich, galerii, muzeów i bibliotek, w których są one przechowywane”⁵. Delegacja rosyjska przyjęła stanowisko nierozbijania kolekcji mających światowe znaczenie, zgodnie z punktem 7 artykułu XI traktatu. Wzbudzało to wiele kontrowersji i sprzeciwów strony polskiej, gdyż według Rosjan światowe znaczenie miały np. Rosyjska Biblioteka Publiczna [RBP] czy Ermitaż, do których włączono wiele przedmiotów i książek polskiego pochodzenia.

Narodowej”, 35:2003, s. 39–66; D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003; tenże, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, 1. 1–2, Kraków 2006. Ponadto w Bibliotece Narodowej od 2010 roku realizowany jest projekt (N N103 175538) pt. *Starania o zwroty księgozbiorów polskich po traktacie ryskim. Przygotowanie edycji niepublikowanych dokumentów*, którego zakończenie przewidziane jest na rok 2012.

³ Dz. U. 1921, nr 49, poz. 300.

⁴ J. Dąbski, *Pokój ryski...*, s. 86.

⁵ Tamże, s. 96.

Punkty traktatowe dotyczące zwrotu zbiorów archiwalno-bibliotecznych zostały ze strony polskiej przygotowane m.in. przez Józefa Korzeniowskiego, naczelnika Wydziału Bibliotecznego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [MWRiOP], a po jego śmierci dokończone przez Władysława Semkowicza i Stanisława Ptaszyckiego, ze strony rosyjskiej zaś przez Siergieja Oldenburga oraz Igora Grabara⁶. Polacy zgodzili się na pewne ustępstwa, przyjmując, że obowiązek zwrotu może być w niektórych przypadkach zastąpiony przez ekwiwalent. Dotyczyło to jednak tylko przedmiotów niemających ścisłego związku z historią lub kulturą polską. W efekcie – jak wspominał Jan Dąbski – „nasi uczeni [byli] z załatwienia sprawy zabytków bardzo zadowoleni, bo po dyskusji z Oldenburgiem i Grabarem na Komisji nie spodziewali się takiego zakończenia sprawy [...]”⁷.

Postanowienia o zwrocie mienia kulturalnego obejmowały zbiory: wywiezione do Rosji po 1772 r.; ewakuowane (przymusowo lub dobrowolnie) do Rosji od 1 sierpnia 1914 r. do 1 października 1915 r.; ofiarowane lub zapisane do 7 listopada 1917 r. przez obywatela lub instytucję swemu państwu – tu zwroty dotyczyć miały obu stron. Do kraju miały powrócić wszelkiego rodzaju archiwa, registratury, akta, rejestry, księgi rachunkowe i handlowe, pisma, instrumenty miernicze i pomiarowe, płyty i klisze, tłoki pieczętnicze, mapy, plany i rysunki, księgozbiory, ich inwentarze, katalogi i materiały bibliograficzne, dzieła sztuki, zabytki oraz wszelkie zbiory i przedmioty o charakterze historycznym, narodowym, naukowym, artystycznym lub w ogóle kulturalnym, dzwony oraz przedmioty kultu religijnego wszystkich wyznań, a także naukowe i szkolne laboratoria, gabinety i zbiory pomocnicze i doświadczalne.

17 maja 1921 r. uchwałą Rady Ministrów powołana została Delegacja, a w niespełna miesiąc później (5 czerwca) Mieszana Komisja Specjalna⁸. Zgodnie z traktatem Komisja miała rozpocząć pracę w sześć tygodni po jego ratyfikowaniu. Opóźnienie to było wynikiem różnych ruchów dyplomatycznych, a także faktu parokrotnego przedłużania przez

⁶ K. Sochaniewicz, *Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji*, Warszawa 1921, s. 61–62.

⁷ J. Dąbski, *Pokój ryski...*, s. 183.

⁸ Mieszana Komisja Specjalna wyłoniła m.in. Podkomisje Muzealną i Biblioteczno-Archiwalną. Zob.: Sprawozdanie roczne z działalności Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie (za czas od 17. maja 1921 roku do 17. maja 1922 roku), [w:] *Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*, z. 3, Warszawa 1922, s. 25.

Główny Urząd Likwidacyjny [GUL] terminów składania deklaracji dotyczącej polskiego mienia wywiezionego do Rosji i na Ukrainę.

Jednym z przedstawicieli GUL był profesor Marceli Handelsman, który w liście do ministra Macieja Rataja, dziękując za zaproszenie do pracy w Komisji Mieszanej Archiwalno-Zabytkowej, wyraził swe obawy: „[...] Artykuł traktatu i protokół uzupełniający ten artykuł są tak sformułowane, że Rosjanie mogą, jeżeli nie wydać, to w każdym razie kwestionować każdy szczegół. W gruncie rzeczy praca Komisji będzie polegała nie na rewindykacji zabytków, lecz na zupełnie nowym określeniu zasad [...]. To samo już wymaga nadzwyczaj szczegółowego przygotowania sprawy, a tymczasem to nie jest absolutnie zrobione. Mimo dobrej woli Głównego Urzędu Likwidacyjnego i jak najlepszych chęci pana Ministra Olszewskiego”⁹. Profesor Handelsman współpracował z Mieszaną Komisją Specjalną m.in. przy ustalaniu informacji o losach biblioteki Rady Stanu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz braci Załuskich¹⁰, a także przy wskazywaniu historyków pomocnych przy zbieraniu i weryfikowaniu wiadomości dotyczących losów kolekcji prywatnych, wywiezionych z dóbr skonfiskowanych przez były rząd carski po 1831 i 1863 r. czy innych dokumentów potrzebnych dla udowodnienia żądania zwrotu manuskryptów¹¹.

Prace Mieszanej Komisji Specjalnej zaplanowano mniej więcej na trzy lata. W rezultacie trwały one do 1937 r. Po stronie polskiej uczestniczyło w nich około 80 osób, w tym wielu znakomitych bibliotekarzy, archiwistów, muzealników i historyków. Byli wśród nich: Aleksy Bachulski¹², Piotr Bańkowski¹³, Ludwik Bernacki, Aleksander Birkenmajer,

⁹ W PSB jako data przystąpienia profesora Handelsmana do prac Komisji podany jest rok 1922 – zob. T. Mantuffel, *Handelsman Marceli (1882–1945)*, *Polski słownik biograficzny*, t. 9/2, z. 41, s. 269. Marceli Handelsman do Macieja Rataja, 11.05.1921, Materiały Marcelego Handelsmana, Archiwum PAN, III–10, j. 231, k. 1–2.

¹⁰ *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 8, s. 127–131; tamże, s. 174–177; tamże, 317–321; M. Handelsman, *Z dziejów walki o zabytki polskie w Moskwie*, *Biblioteka Załuskich*, „Przeład Współczesny”, 7–8:1922, s. 267–278.

¹¹ Pisma Wydziału Archiwów Historycznych i Bibliotek Delegacji Rzeczypospolitej Polskiej w Specjalnej Komisji Mieszanej, 6.11.1921, 9.11.1921, Materiały Marcelego Handelsmana, Archiwum PAN, III–10, j. 231, k. 28, 29.

¹² A. Bachulski, A. Stebelski, *Sprawa zabezpieczenia i inwentaryzacji archiwów nowoczesnych*, Lwów 1930; A. Bachulski, *Zastosowanie zasady proveniencji w porządkowaniu nowoczesnych zasobów archiwalnych*, Lwów 1926.

¹³ P. Bańkowski, *Odzyskane zabytki rękopiśmienne*, „Mówią Wieki”, 8:1958, s. 19–23; tenże, *Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie*, „Archeion”, 40:1964, s. 161–189; tenże, *Polskie archiwa osobiste, rodzinne i rodowe znajdujące się w radzieckich zbiorach państwowych*, „Archeion”, 47:1967, s. 131–145; tenże, *Powrót do kraju po stu latach. Rewindykacja rękopisów z b. Biblioteki*

Edward Chwalewik¹⁴, Konstanty Chyliński, Aleksander Czołowski¹⁵, Marian Gumowski, Feliks Kopera, Edward Kuntze, Stanisław Lisowski, Konstanty Michalski, Zygmunt Mocarski, Marian Morełowski¹⁶, Kazimierz Piekarski, Stanisław Ptaszycki, Wiktor Przecławski, Stefan Rygiel¹⁷, Józef Siemieński¹⁸, Kazimierz Sochaniewicz, Witold Suchodolski¹⁹, Stanisław Turowski, Kazimierz Tyszkowski, ks. Bronisław Ussas.

Komisja posiadała ekspozytury w Warszawie²⁰, Moskwie²¹ i Petersburgu. Konsultantem w oddziale warszawskim był Bolesław Olszewicz, odpowiedzialny m.in. za zwrot materiałów kartograficznych powstałych w okresie od 1 stycznia 1772 do 9 listopada 1918²², w petersburskim zaś

Sztabu Głównego w Petersburgu, wywiezionych z Polski po upadku powstania listopadowego, Warszawa 1930; tenże, *Przekazane Polsce przez Związek Radziecki materiały rękopiśmienne, wywiezione w czasie wojny przez hitlerowców do Niemiec*, „Archeion”, 28:1958, s. 246–252; tenże, S. Ptaszycki, *Powrót do kraju po stu latach. Rewindykacja z Biblioteki Sztabu Głównego*, „Archeion”, 8:1930, s. 1–44; tenże, *Rękopisy rewindykowane na podstawie traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną*, „Przegląd Biblioteczny” 16:1948, z. 1–2, s. 101–118; tenże, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego*, Kraków 1937; tenże, *Wystawa cenniejszych zabytków rękopiśmiennych przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*, „Archeion”, 29:1958, s. 310–311.

¹⁴ E. Chwalewik, *Losy zbiorów polskich w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie*, Warszawa 1926; tenże, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1–2, Warszawa 1926–1927.

¹⁵ A. Czołowski, *O polskie trofea w Rosji*, Bydgoszcz 1926.

¹⁶ M. Morełowski, *Arrasy jagiellońskie odzyskane z Rosji. Przewodnik po wystawie*, Warszawa 1923; tenże, *Muzealne rewindykacje Delegacji Polskiej w Moskwie*, „Przegląd Współczesny”, 48:1926, s. 131–143; tenże, *Sto pięćdziesiąt sześć arrasów flamandzkich Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1922; tenże, *Związek zbiorów graficznych króla Stanisława Augusta z historią i kulturą Polski*, Poznań 1923.

¹⁷ S. Rygiel, *Sprawa zwrotu mienia kulturalnego Wileńszczyzny z Rosji*, „Ateneum Wileńskie”, 2:1924, s. 159–183.

¹⁸ J. Siemieński, *Rewindykacja archiwów koronnych. Przygotowania naukowe i wyniki*, „Archeion”, 1:1927, s. 33–60.

¹⁹ W. Suchodolski, *Wykonanie art. XI traktatu ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, tamże, s. 66–78.

²⁰ Siedziba przy ul. Elektoralnej 2.

²¹ Warunki pracy w Moskwie wymagały utworzenia specjalnych działów pomocniczych. Powołano Wydział Prawny, Wydział Transportowy, Wydział Personalno-Administracyjny, Wydział-Finansowy. Zob.: *Sprawozdanie roczne...*, z. 3, s. 21.

²² Żądanie Delegacji polskiej zwrotu zbiorów kartograficznych, składających się z map, planów i rysunków oryginalnych i odbitych, płyt i klisz oraz druków i rękopisów donoszących się kartografii, wywiezionych w XVIII i XIX wieku z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, [VIII 1922], Materiały Bolesława Olszewicza, Archiwum PAN, III–184, j. 266, k. 15; Spis zbiorów kartograficznych polskich w Rosji i na Ukrainie według miejscowości, b.d., tamże, k. 33–34; Odpis depeszy Edwarda Kuntzego do Bolesława Olszewicza nt. 17. posiedzenia Mieszanej Komisji Specjalnej, na którym nie podjęto ani jednej pozytywnej uchwały dotyczącej zwrotu materiałów kartograficznych i topograficznych, [31 VII 1923], tamże, k. 61; Sprawozdanie z prac Bolesława Olszewicza w Rosyjskiej

ks. Bronisław Ussas²³. Placówka w Petersburgu miała istotne znaczenie ze względu na skoncentrowanie tu dużej liczby zabytków, księgozbiorów i archiwaliów proweniencji polskiej.

Prace rewindykacyjne nie należały do łatwych, o czym czytamy w *Dokumentach dotyczących akcji polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej*²⁴ oraz w relacjach uczestników tych rokowań. Po niespełna roku działania Komisji w oficjalnym piśmie z 31 XII 1921 roku prezesa polskiej delegacji Antoniego Olszewskiego do Piotra Łazarewicza Wojkowa, prezesa delegacji rosyjsko-ukraińskiej w Mieszanych Komisjach, widnieją zapisy: „[...] Delegacja polska pomija milczeniem fakty, jak opóźnienie w rozpoczęciu prac oraz dwumiesięczny pobyt większości personelu w pociągu, wskutek nieprzygotowanych przyobiecanych mieszkań; nie wysuwa ona również tak niedopuszczalnego faktu, jakim było wstrzymanie prac na całe tygodnie, z przyczyn natury politycznej, w celu wywarcia nacisku na rząd polski w kwestiach zupełnie Komisjom obcym”²⁵, jednakże „[...] za niedopuszczalne uważa polska delegacja anulowanie uchwał Komisji w wypadkach, gdy przewodniczący strony rosyjsko-ukraińskiej uchyla się od podpisywania uzgodnionych już przez sekretarzy protokołów posiedzeń, wbrew regulaminowi i zawartej poprzednio umowie”²⁶.

Pod koniec listopada 1921 roku polscy eksperci, dowiedzieli się, że prowadzone narady ze stroną rosyjsko-ukraińską były „jedynie pasmem nieporozumień”, ponieważ w opinii Stefana Mroczkowskiego, wiceprezesa delegacji rosyjsko-ukraińskiej, wspólne posiedzenia nie zostały objęte żadną plenarną uchwałą Komisji, dlatego też były to „jedynie [...] niezobowiązujące rozmowy prywatne”²⁷.

Kuriozalne zachowania strony rosyjsko-ukraińskiej można by mnożyć tak przy odbiorze polskich zabytków znajdujących się w Orużejnej

Bibliotecz Publicznej w Petersburgu, 15.09.1923, tamże, k. 84; Załącznik do sprawozdania z prac Bolesława Olszewicza w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu przesłany przez Stefana Rygla, 22.09.1923, tamże, k. 85–87.

²³ D. Dzieżkowska, *Ksiądz Bronisław Ussas 1885–1977*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 39:1979, s. 57–62.

²⁴ W latach 1921–1924 drukiem ukazało się 9 zeszytów *Dokumentów dotyczących akcji Delegacji polskiej w mieszanych Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*. Publikacje te zawierają materiał stanowiący podsumowanie pierwszych trzech lat pracy Komisji. Niestety dalszych tomów nie wydano, gdyż rząd wstrzymał fundusze przeznaczone na ten cel.

²⁵ Prezes Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej do Prezesa Delegacji Rosyjsko-Ukraińskich d. 31 grudnia 1921, [Warszawa1921], s. 7.

²⁶ Tamże, s. 37.

²⁷ Tamże, s. 36.

Pałacie, pomnika księcia Józefa Poniatowskiego, wawelskich arrasów, mienia pałaców warszawskich, zbiorów Polskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Moskwie i jego petersburskiego oddziału, jak i innych obiektów²⁸.

Warunki oraz atmosfera współpracy nie zmieniły się w kolejnych latach funkcjonowania Mieszanych Komisji. Nierzadkie były przypadki pociągania polskich przedstawicieli do odpowiedzialności sądowo-karnej pod zarzutami np. „nielegalnego uzyskiwania informacji”, aresztowania z „braku dowodów osobistych utożsamiających osobę”²⁹ czy problemy wizowe³⁰. Stefan Rygiel, oddelegowany z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego do pracy jako rzeczoznawca naukowy do spraw bibliotecznych, pisał: „Delegacja [...] w codziennym szarpiącym nerwy wysiłku wyrывa z ukrycia polskie dzieła sztuki, zbiory naukowe i artystyczne, archiwa, biblioteki. Lawiny przeszkód i trudności, krajowych i zagranicznych, zawałają drogę naszym bibliotekarzom, muzeologom i archiwistom; od trzech prawie lat w Rosji, zmagają się oni w twardym uporze z istic wschodnimi metodami dyplomacji i nauki rosyjskiej oraz z krótkowzrocznością naszej dyplomacji warszawskiej. Pomimo wszystko jednak dość znaczne są wyniki tych walk dialektyczno-dyplomatyczno-naukowych, po których następuje mozolne wykonywanie rezolucji, uchwalanych przez stronę rosyjską z premedytacją stworzenia dla nich warunków, bądź to zupełnej niewykonalności, bądź to wykonalności utrudnionej”³¹. Także Edward Chwalewik konstatował: „Wobec nadzwyczajnej powolności, cechującej rewindykację naszych zbiorów z Rosji [...] i oczywistej nielojalności władz sowieckich względem wykonania traktatu ryskiego, dużo jeszcze wody w Wiśle do Bałtyku upłynie, zanim otrzymamy choćby tylko to, co uchwalono [...] 30 października 1922 roku. Na ekwiwalent za pozostawione zbiory zapewne będzie jeszcze trzeba czekać jeszcze dłużej”³².

Ponadto licznych kłopotów dostarczał punkt 7 artykułu XI ryskiego traktatu odnoszący się do przedmiotów wchodzących w skład zamknię-

²⁸ Tamże, s. 24–43; *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 2, Warszawa 1922, s. 53–54, s. 93–96; *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 4, Warszawa 1922, s. 157–167.

²⁹ Akt oskarżenia w sprawie Józefa Siemieńskiego, Edwarda Chwalewika, Witolda Jodko i Mikołaja Himmelstjerna. Zob.: *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 7, s. 183–190; Aresztowanie współpracowników Delegacji Polskiej inż. Stankiewicza i Adama Smolińskiego, tamże, s. 191–197;

³⁰ Pismo dotyczące Michała Bąka, woźnego Delegacji Polskiej w Petersburgu, skierowane do starostwa w Opatowie w sprawie wyrobienia Bąkowi prawa powrotu z Rosji do Polski, [12.03.1924], Materiały Stefana Rygla, Archiwum PAN, III–112, j. 62, k. 6.

³¹ S. Rygiel Stefan, *Sprawa zwrotu mienia...*, s. 159.

³² E. Chwalewik, *Zbiory polskie...*, t. 1, Warszawa 1926, s. 325.

tych kolekcji, tworzących podstawę zbiorów o „wszechświatowym” znaczeniu kulturalnym. Punkt ten stanowił, iż nie podlegały one zwrotowi i mogły być zastąpione ekwiwalentnymi przedmiotami w równej wartości naukowej lub artystycznej. Właśnie to „wszechświatowe” znaczenie było słowem wytrychem w rokowaniach zarówno po stronie polskiej, jak i rosyjsko-ukraińskiej. Delegacje przepychały się argumentami do kogo należy dziedzictwo kulturowe? Kto lub co może zadecydować o tym, że dane zbiory są „wszechświatowe”? Prawie całe *Memorandum ekspertów strony rosyjsko-ukraińskiej w sprawie Gabinetu Rycin b. Biblioteki Publicznej w Warszawie* Sergeja Nikolaeviča Trojnickiego i W. Nieczajewa (z 9 kwietnia 1921 roku)³³ poświęcone zostało *wszechświatowości* zasobów Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu oraz ich związkowi z innymi zbiorami rosyjskimi, w celu legitymizacji odmowy zwrotu kolekcji rycin króla Stanisława Augusta. Ponadto w referatach obydwu stron z dziewiątego posiedzenia plenarnego Mieszanej Komisji Specjalnej (od 13 września do 31 października 1922 roku) mnoży się od tego rodzaju *dowodów*³⁴.

Prace Mieszanej Komisji Specjalnej rozpoczęły się 7 października 1921 roku, co odnotował Aleksander Czołowski, który pracował w jej strukturze przez 9 miesięcy kierując Wydziałem Muzealnym. W liście do żony Sylwii z 11 października pisał: „Nareszcie po tygodniach oczekiwania, niepewności, przygotowań, not, a nawet grożącego zerwania – stosunki polsko-rosyjskie ułożyły się o tyle, że mogliśmy rozpocząć naszą pracę. W piątek 7 bm. o godzinie 7 wieczór odbyło się pierwsze, uroczyste posiedzenie [...]. Z obu stron oprócz przewodniczących i członków było szereg ekspertów różnych działów. Naszym wystąpieniem i przygotowaniem zaraz na wstępie zrobiliśmy wrażenie”³⁵. Na tym posiedzeniu³⁶ obecni byli ze strony polskiej: Antoni Olszewski, Aleksander Czołowski, Edward Kuntze, Feliks Kopera, Marian Morełowski, Waclaw Dzierżgowski³⁷, Witold Suchodolski, Bohdan Wydźga³⁸, profesor Wincenty Kwiatkowski, Antoni Marynowski, Stefan Starzyński³⁹, Stefan

³³ *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 4, s. 203–209.

³⁴ *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 8, s. 33–400.

³⁵ Cytat za J. Różewicz, *Polsko-rosyjskie stosunki naukowe w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 59.

³⁶ Protokół 1. posiedzenia Mieszanej Komisji Specjalnej z dnia 7 października 1921 roku, Materiały Piotra Bańkowskiego, Archiwum PAN, III–217, j. 142, k. 1–6; Lista członków i ekspertów Delegacji Polskiej w Specjalnej Komisji Mieszanej, tamże, k. 15.

³⁷ Dyrektor Departamentu Ministerstwa Skarbu w Warszawie.

³⁸ Prawnik.

³⁹ Sekretarz Generalny Delegacji Polskich w Mieszanych Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej.

Brykner⁴⁰ i Stefan Chmielewski⁴¹. Ze strony rosyjsko-ukraińskiej: prezes delegacji Otto Szmidt oraz członkowie: Gabriel Gordon, Boris Waleman, Piotr Kiraanow, Piotr Malewinskij, Jan Blinow, Wasyl Czarusznikow i Włodzimierz Gadzieński. Rozpoczęła się praca polegająca na „ciągłych rozjazdach, oględzinach, posiedzeniach, protokołach”⁴² i przygotowywaniu wykazów roszczeń. Delegacja opracowała te żądania na podstawie materiałów przysyłanych jej przez różne instytucje i urzędy krajowe oraz na podstawie własnych kwereń, dokonywanych przy pomocy różnych sił fachowych i naukowych w Polsce i Rosji.

Do maja 1922 roku do kraju powróciło m.in.: wyposażenie Zamku Królewskiego⁴³, Pałacu w Łazienkach⁴⁴, 41 arrasów ze słynnej wawelskiej kolekcji króla Zygmunta Augusta⁴⁵, 24 głowy z Sali Poselskiej na Wawelu⁴⁶, część zbiorów przechowywanych w Orużejnej Pałacie (sztandary, regalia królewskie, obrazy, itp.), pomnik księcia Józefa Poniatowskiego⁴⁷, zbiory Stanisława Krosnowskiego (obrazy, rzeźby, gobeliny, meble, itp.)⁴⁸, 64 dzwony kościelne⁴⁹, obraz Jana Matejki *Bitwa pod Grunwaldem*⁵⁰, 21 obrazów Canaletta⁵¹. Ponadto Podkomisja Muzealna zgłosiła 33 żądania zwrotu dóbr kultury, których wykonie nastroczało tym większych trudności, im cenniejsze były obiekty⁵². Natomiast żadne z roszczeń Podkomisji Biblioteczno-Archiwalnej dotyczących zwrotu bibliotek oraz archiwaliów historycznych w tym okresie nie zostały zrealizowane. Jedynie 16 maja 1922 roku wysłane zostały do Warszawy akta gubernialnych urzędów do spraw własności w 85 pakach i papiery Zarządu Wzajemnych Ubezpieczeń Królestwa Polskiego w 55 pakach⁵³.

W kolejnych etapach prac Komisji wykaz dezyderatów zwrotu bibliotek podzielony został na dwie grupy: 1) już zgłoszonych stronie rosyjsko-

⁴⁰ Referent GUL w Warszawie; w literaturze przedmiotu pojawiała się inna pisownia nazwiska Brückner – zob.: D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury...*, s. 267.

⁴¹ Referent GUL w Warszawie.

⁴² J. Różewicz, *Polsko-rosyjskie stosunki...*, s. 61.

⁴³ Wywiezione podczas ewakuacji w 1915 roku; ogółem 246 skrzyń.

⁴⁴ Ogółem 375 skrzyń.

⁴⁵ W tym 15 sztuk z serii „Potopu” wywiezionych z Warszawy przez Suworowa.

⁴⁶ Zostały wysłane do Warszawy 27 XII 1927 roku.

⁴⁷ Wywieziony po 1831 roku.

⁴⁸ 507 skrzyń – *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 4, s. 115–130.

⁴⁹ Pochodzące z Lublina, Siedlec i okolic wywiezione do Rosji w roku 1914/1915.

⁵⁰ Wywieziony w 1915 roku.

⁵¹ *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 4, s. 133–154.

⁵² *Sprawozdanie roczne z działalności Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Rewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie...*, z. 3, s. 26–30.

⁵³ Tamże, z. 3, s. 30–37.

ukraińskiej, co do których uchwała zwrotu jeszcze nie zapadła; 2) będących w opracowaniu przez stronę polską. Wszystkie te żądania by mogły być zrealizowane, musiały zostać zgłoszone do października 1922 roku. W tym celu delegacja polska wystosowała pismo do Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie [BUW] z prośbą o uzupełnienie kolejnego wykazu oraz o wszelkie informacje o znajdujących się w kraju lub zagranicą dokumentach, inwentarzach, małodostępnych drukach, które pomogłyby w identyfikacji i ustaleniu polskiej proveniencji którejkolwiek z wymienionych w wykazanych grup obiektów⁵⁴. W opracowaniu znajdowały się następujące dobra: rzymsko-katolickiej Akademii Duchownej, Uniwersytetu Lubelskiego, chełmskich bibliotek klasztornych i seminarijnych, guberni Zachodniej i Wołynia, księgozbiór i wyposażenie drukarni oo. misjonarzy przy Kościele św. Krzyża w Warszawie, biblioteki: Kaliskiego Korpusu Kadetów, Rady Szkolnej Okręgowej w Zaleszczykach, Pałacu Belwederskiego, Pułku Huzarów Lejb Gwardii w Warszawie, Pułku Ułanów Lejb Gwardii w Warszawie, Teatrów Rządowych Warszawskich, Tomasza Zana z Orenburga, Platerów, z licznych dóbr skonfiskowanych po 1832 i 1863 roku, a także sześćdziesięciu upięciu księgozbiórów prywatnych na podstawie deklaracji⁵⁵. Rozbudowany wykaz żądań z zakresu bibliotek, archiwów historycznych i administracyjnych oraz pomocy naukowych obejmował 160 pozycji⁵⁶.

⁵⁴ Wykaz pierwszy obejmował: Gabinet Rycin byłej Biblioteki Publicznej w Warszawie (Stanisława Augusta, Stanisława Potockiego i własny Biblioteki Publicznej), rękopisy i księgozbiory polskiego pochodzenia z Biblioteki Publicznej w Petersburgu oraz pozostałe ich części rozproszone po innych bibliotekach Rosji i Ukrainy, bibliotekę Radziwiłłów z Nieświeża, zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Bibliotekę Załuskich, Bibliotekę Publiczną Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotekę Uniwersytetu Wileńskiego i jego zakładów, księgozbiór Zarządu Cenzury Warszawskiej, biblioteki: Sapiehów z Dereczyna, Czartoryskich z Puław, Rzewuskich, Wołłowicza, Karola Niemcewicza, książki Warszawskiego Szlacheckiego Instytutu dla Panien, bibliotekę Puławskiego Szlacheckiego Instytutu dla Panien, zasoby dominikanów lubelskich, jezuitów połockich i innych klasztorów, zbiory Liceum Krzemienieckiego, bibliotekę techniczną Dyrekcji Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, rękopisy, stare druki, archiwum i książki ewakuowane z Uniwersytetu w Warszawie i Politechniki Warszawskiej, część biblioteki Męskiego Gimnazjum Rządowego w Płocku i książki wypożyczone przez rosyjskie władze okupacyjne z Uniwersytetu i Politechniki we Lwowie, część ewakuowaną Biblioteki Namiestnictwa i Archiwów Państwowych we Lwowie, zbiory rycin Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i księcia Sapiehy, a także papiery: Komisji Prawnej Warszawskiej, Rady Stanu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, Komitetu do spraw Prasowych i Sztabu Generalnego Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Zob.: Pismo Delegacji Polskiej w Specjalnej Komisji Mieszanej do dyrekcji Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie z wykazami żądań zwrotu bibliotek, 8 VIII 1922, Archiwum BUW, VIII/20, k. 95–97.

⁵⁵ Tamże, k. 97.

⁵⁶ Materiały Stefana Rygla, Archiwum PAN, III–112, j. 62, k. 54–63.

30 października 1922 roku podpisana została *Umowa polsko-rosyjsko-ukraińskiej Mieszanej Komisji Specjalnej w sprawie przekazania Polsce rękopisów i księzek zdeponowanych w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu*⁵⁷. Strona polska zobowiązała się do właściwego przechowywania, sprawnego opracowania i udostępniania tych zbiorów środowisku naukowemu. Jako najodpowiedniejsze miejsce zgromadzenia rewindykatów wybrana została Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, która od 1918 roku gromadziła dokumenty pomocne przy odzyskaniu własnych zbiorów⁵⁸. Nadmienię, że naczelnikiem Wydziału Bibliotek w Ministerstwie WRiOP był Stefan Demby, zaś jednym z ekspertów Komisji Stefan Rygiel – pracownicy BUW.

W latach 1915–1918 kuratorem BUW z ramienia Komitetu Obywatelskiego stołecznego miasta Warszawy został Stanisław Poniatowski⁵⁹. Ówczesny stan księżnicy tak opisał: „Biblioteka Uniwersytecka pozostawiona została przez władze rosyjskie w ogromnym nieporządku zarówno zewnętrznym, jak i co gorsza, wewnętrznym w całym jej urządzeniu i prowadzeniu. Nieład zewnętrzny, spowodowany głównie przebywaniem w Bibliotece lazaretu wojskowego, łatwiejszy był do usunięcia niż nieporządek wewnętrzny, wytworzony nieodpowiednią organizacją i długoletnim w najwyższym stopniu niedbałym i nieumiejętnym zarządzeniem. Jako przykład niedbalstwa i niesumienności wystarczy podać, że w Bibliotece leżały nierozpieczętowane paczki z książkami przesłane z poczty jeszcze w roku 1896, albo że profesorom Uniwersytetu Senat pozwalał nie odkupywać zagubionych księzek bibliotecznych, stosując do nich w tym celu manifesty cesarskie darowując lub zmniejszając kary”⁶⁰.

⁵⁷ Umowa oraz inne z nią powiązane (dotyczące zwrotu Gabinetu Rycin, archiwum Sekretariatu Stanu do Spraw byłego Królestwa Polskiego oraz archiwum JCM Kancelarii do Spraw Królestwa Polskiego, mienia archiwalnego i muzealnego Romana Sanguszki, mienia muzealnego i archiwalnego Rajnolda Przeździeckiego) zostały zatwierdzone po żmudnych i burzliwych pertraktacjach z dodaniem rezolucji dotyczących zbiorów polskich w innych bibliotekach Rosji i Ukrainy. Zob.: *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 8, Warszawa 1923.

⁵⁸ Pismo Ministerstwa Skarbu Urzędu Rozrachunku Państwowego i Strat Wojennych (nr 132) do Rektora UW w sprawie przygotowania wykazu wszystkich ruchomości wywiezionych przez Rosjan w czasie ewakuacji w 1915 r., 2 IV 1918, Archiwum BUW, VIII/1a, k. 23; Wskazówki postępowania dla Kierowników Zakładów UW w przypadku zgłoszeń o zwrot przedmiotów należących do profesorów byłego Rosyjskiego Uniwersytetu, b.d., Archiwum BUW, VIII/1a, k. 30.

⁵⁹ W 1918 roku został kierownikiem BUW. Zob.: Pismo Rektora UW Antoniego Kostaneckiego do Stanisława Poniatowskiego zawiadamiające go m.in. o nominacji na kierownika Biblioteki Uniwersyteckiej, 19 III 1918, Archiwum BUW, VIII/1a, k. 21.

⁶⁰ Sprawozdanie Stanisława Poniatowskiego ze stanu i działalności Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie za rok akademicki 1915–1916, 31 VII 1916, Archiwum BUW, VIII/1a, k. 163.

Od sierpnia 1915 roku Stanisław Poniąkowski zajmował się odbudowaniem podstawowych funkcji biblioteki, tak by rychło otworzyć ją dla czytelników. Do najważniejszych prac należało: usunięcie lazaretu rosyjskiego oraz gruntowne wyczyszczenie czytelni i sal biurowych, przeniesienie z gmachu wykładowego i urządzenie w dawnym studenckim lektorium czytelni pism, zasilenie zasobu bibliotecznego kilkoma tysiącami tomów z dawnych bibliotek Wyższych Kursów Żeńskich oraz książek byłych profesorów i urzędników rosyjskich, pozostawionych w czasie ewakuacji w zabudowaniach uniwersyteckich. Kluczowe znaczenie miało ustalenie braków wśród dokumentów urzędowych, materiałów ewidencyjnych, książek oraz melioracja i korekta pozostawionych katalogów kartkowych. Rosjanie wywieźli najważniejsze księgi inwentarzowe, podające zawartość każdej szafy i półki, bez których nie można ustalić wszystkich ubytków⁶¹.

Zapoczątkowane przez Stanisława Poniańskiego prace porządkowe kontynuował Zygmunt Batowski⁶², historyk sztuki i muzeolog, który przygotował BUW do przyjęcia pierwszych transportów rewindykatów, a później opracował zasób Gabinetu Rycin Stanisława Augusta Poniańskiego⁶³.

Zygmunt Batowski trafił na Uniwersytet Warszawski w 1917 roku. Zorganizował tu seminarium z historii sztuki, przekształcone później w Zakład Historii Sztuki. W grudniu 1919 roku został kierownikiem BUW⁶⁴. Legitymizował się doświadczeniem bibliotekarskim. W latach 1897–1915 pracował w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie, przechodząc kolejno wszystkie stopnie służbowe od wolontariusza do kustosa. W latach 1915–1917 był bibliotekarzem w fundacji lwowskiego kolekcjonera hrabiego Wiktora Baworowskiego, gdzie sporządził pierwszy naukowy katalog zgromadzonych tam obrazów.

Profesor Batowski w odpowiedzi na pismo Urzędu Rozrachunku Państwowego i Strat Wojennych dotyczące rewizji księgozbiorów i archiwum BUW w celu sporządzenia spisów rzeczy wywiezionych przez wła-

⁶¹ Tamże, s. 164–166.

⁶² A. Dobrowolski, *Moje wspomnienia o prof. Zygmuncie Batowskim 1921–1944*, sierpień–wrzesień 1946, BUW Zakład Rękopisów, sygn. 479.

⁶³ Z. Batowski, *Zbiór graficzny w Uniwersytecie Warszawskim*, Warszawa 1928; tenże, *Gabinet Rycin króla Stanisława Augusta i Muzeum Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, XXI: 1929, s. 153–167.

⁶⁴ Pismo MWRiOP do Senatu Akademickiego UW udzielające Zygmunтови Batowskiemu płatnego urlopu na czas 15 X 1919 – 31 III 1920, zachowujące jego kierownictwo seminarium z zakresu historii sztuki i prawo prowadzenia zajęć, oraz powierzające bezpłatnie kierownictwo BUW na ten okres, 19 XI 1919, Archiwum BUW, VIII/1a, k. 35.

dze rosyjskie podczas ewakuacji w 1915 roku pisał: „[...] Dokonaliśmy ponownie najściślejszej rewizji zbiorów i archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej. [...] Poszukiwania te wraz z przygotowaniem wykazów, prowadzone możliwie pospiesznie zajęły jednakże dwa miesiące; ten okres czasu nie wyda się zbyt długim nikomu, kto jest obeznany z warunkami pracy biblioteczo-archiwalnej”⁶⁵.

Sporządzając odnośne wykazy pracownicy uniwersyteckiej biblioteki kierowali się ogólną zasadą: wyszczególniali tylko te przedmioty, co do których dysponowali dokumentami potwierdzającymi ich ewakuację w okresie wojennym. Pomijali zaś te obiekty, które zostały dawniej zagrabione (np. kolekcja grafiki Stanisława Augusta, książki wywiezione po 1830 roku), jak i te, co do których nie było pewności w jaki sposób zaginęły. Obiekty ewakuowane podzielone zostały na cztery kategorie główne: 1) rękopisy i książki należące do zbiorów BUW; 2) księgi i dokumenty administracyjne należące do archiwum Zarządu BUW; 3) kwity i dowody na kaucje czytelników, wpłacane do rosyjskiej kasy skarbowej; 4) obraz Henryka Siemiradzkiego, przedstawiający uwięczenie Kopernika.

Pomiędzy papierami, pozostawionymi przez rosyjski Zarząd Biblioteki, została odnaleziona księga obecności, do której wszyscy urzędnicy byli zobowiązani dopisywać codziennie swoje nazwiska. Księga została rozpoczęta w dniu 4 lipca 1915. Po dacie 18 lipca znajdował się rosyjski napis czerwonym atramentem: „[...] 21, 22, 23, 24 lipca personel biblioteki zapakował dzieła starodruki i rękopisy do przewiezienia do Moskwy”⁶⁶.

Szczegółowo ustalono, że ewakuowano zbiór rękopisów objętych katalogiem kartkowym zawierającym 1.347 numerów. Zabrane zostały również wszystkie najcenniejsze druki z XV i XVI wieku, które znajdowały się w sali 28. ówczesnego magazynu. Prócz tego wywieziono księgi wypożyczeń obejmujące czytelników nie studentów w porządku numerów za rok 1913/1914 (2 tomy) i 1914/1915 (2 tomy), księgi studenckich wypożyczeń za lata od 1906/1907 do 1914/1915, akta Biblioteki (Dzieła Biblioteki Imperatorskiego Warszawskiego Uniwersytetu), mianowicie: dezyderaty wydziałów i profesorów za rok 1915 oraz rachunki i korespondencja z księgarzami za lata 1910–1915, akta Komisji Bibliotecznej

⁶⁵ Pismo kierownika BUW do Urzędu Rozrachunku Państwowego i Strat Wojennych nt. rewizji zbiorów i archiwum Biblioteki w celu sporządzenia spisów rzeczy wywiezionych przez władze rosyjskie podczas ewakuacji w 1915 roku, 19 VI 1919, Archiwum BUW, VI-II/1a, k. 73.

⁶⁶ Tamże, k. 73.

za lata 1905–1915, księgi rejestrowe za rok 1914 (2 tomy) i za rok 1915 (1 tom), księgi intrologatorskie za lata 1908–1915, wszystkie akta Biblioteki przy Królewskim Warszawskim Uniwersytecie do 1820 roku⁶⁷.

Jeszcze w 1922 roku Zygmunt Batowski przystąpił do prac modernizacyjnych BUW⁶⁸ umożliwiających przyjęcie rękopisów i książek z Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu. W celu uzyskania powierzchni na rewindykaty usunięto z biblioteki dublety, zajmujące jedno piętro magazynu (z górą jeden kilometr bieżących książek ustawionych), przekazując je Bibliotece Publicznej przy ul. Koszykowej 26, która wynajęła BUW odpowiednią przestrzeń⁶⁹ oraz dokonano adaptacji sal, za subwencję przyznaną przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁷⁰.

W lipcu 1923 roku, dwa miesiące po przyjęciu pierwszego transportu 46 pak rękopisów⁷¹, kierownik BUW pisał do Antoniego Olszewskiego, że odbiór i rozmieszczenie odzyskiwanych z Rosji rękopisów i innych zbiorów, jako nadprogramowe prace, mogą odbyć się prawidłowo i terminowo tylko wtedy, gdy rząd temu przedsięwzięciu użyczy potrzebnej finansowej pomocy. Prace około przygotowania miejsca w magazynach bibliotecznych dla kolejnych transportów, nie tylko same przez się były uciążliwe, ale prowadzone były wśród wszczętej przebudowy wewnętrznej budynku, która trwała przez cały okres letni. Dlatego też ich wykonanie sięgało często godzin pozaurzędowych i wymuszało pracę w nadgodzinach, nieopłacanych z budżetu biblioteki. Profesor zwrócił się

⁶⁷ Tamże, k. 74.

⁶⁸ Pismo Rektora UW do Ministra Skarbu w sprawie wyasygnowania funduszy na przebudowę gmachu Biblioteki, doposażenie pomieszczeń (np. w szafy) i zwiększenie etatów wynikające z przejścia przez Bibliotekę rewindykowanych 14.000 rękopisów z Publicznej Biblioteki w Petersburgu, 21 XI 1922, Archiwum BUW, VIII/20, k. 159–160; Kosztorys dla BUW na szafy z drzewa sosnowego do czasopism sporządzony przez Zakłady Wyrobów Stolarskich Józefa Węzyka (Krakowskie Przedmieście 40, Warszawa), 23 X 1922, Archiwum BUW, VIII/20, k. 204; Kosztorys dla BUW na szafy z drzewa sosnowego, bejcowane zaciągane politurą, sporządzony przez Zakłady Wyrobów Stolarskich Józefa Węzyka (Krakowskie Przedmieście 40, Warszawa) na rewindykaty z Rosji, 29 XI 1922, Archiwum BUW, VIII/20, k. 211; Kosztorysy, szkice i rachunki na prace stolarskie dla BUW oraz przebudowę sal, aby przyjąć rewindykanty, 1922, Archiwum BUW, VI-II/20, k. 213–223;

⁶⁹ Pismo Rektora Jana Łukasiewicza do Ministra WRiOP w sprawie odbioru 5000 tomów rękopisów w 80 pakach z Petersburga, 13 II 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 31.

⁷⁰ Pismo Ministerstwa WRiOP przynajmniej m.in. BUW subwencję na adaptację pomieszczeń potrzebnych do przyjęcia rewindykatów, 9 II 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 32

⁷¹ Protokół zdawczo-odbiorczy pierwszego transport rękopisów w 46 pakach opieczętowanych i oznaczonych napisem „Delegacje Polskie w Komisji Mieszanej Reewakuacyjnej i Specjalnej”, 25 V 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 104.

z prośbą o wyznaczenie z kredytów delegacji polskiej, kwoty około 4 milionów marek, na wydatki z tym związane. W tym samym miesiącu subwencja została przyznana⁷², a pracownicy otrzymali dodatkowe wynagrodzenie, za pakowanie i wywóz dubletów i nadkładów do Biblioteki Publicznej, oczyszczenie półek z kurzu, rozpakowywanie i rozstawianie nadesłanych manuskryptów oraz na przestawianie i zabezpieczanie różnych sprzętów⁷³.

W czasie, gdy BUW przygotowywała się do przyjęcia kolejnych transportów do delegacji polskiej napływały zapytania o zbiory profesorów rosyjskich pozostawione przy ewakuacji w uniwersyteckiej księżnicy. Strona rosyjsko-ukraińska zażądała wydania np. kolekcji Arkadiusza Tołoczanowa – urzędnika, bibliofila i zbieracza księgozbiorów gimnazjów warszawskich – zapisanego testamentem Uniwersytetowi Warszawskiemu w 1894 roku. Kolekcja ta liczyła 15 362 tomy⁷⁴. Rada Wydziału Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego przygotowała dla delegacji polskiej opinię prawną, która wskazywała, że według ostatniej woli Tołoczanowa, jego księgozbiór ma pozostać w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego aż do czasu zamknięcia tegoż. Testator przewidział nawet ewentualność zamknięcia Uniwersytetu Warszawskiego i zarządził na ten wypadek przekazanie swej biblioteki Uniwersytetowi Moskiewskiemu, względnie Tomskiemu. Jednak jego intencją było pozostawienie biblioteki w rękach polskich. Ponadto „[...] wydanie tego księgozbioru Rosji byłoby sprzeczne z wolą zapisodawcy, do której zastosować trzeba tzw. *clausula rebus sic stantibus*: nie da się pomyśleć, aby człowiek tak związany z kulturą Zachodu, jak Tołoczanow, pragnął przeniesienia swego księgozbioru do Rosji mimo oparcia przez to państwo organizacji nauki na nowych, w żadnym państwie Zachodu, nieprzyjętych podstawach”⁷⁵.

Jednocześnie bardzo wielu byłych profesorów w Rosji – obywateli polskich – pozostawiło tam swe biblioteki i zbiory, będące nieraz cennymi kolekcjami, których wywiezienie do Polski było niemożliwe wobec

⁷² Pismo Ekspozytury Delegacji Polskich Reewakuacyjnej i Specjalnej w sprawie przyznania BUW kredytu w wysokości od 3 do 4 milionów marek na prace przy segregowaniu rękopisów z Biblioteki Petersburskiej, 4 VII 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 137.

⁷³ Korespondencja Zygmunta Batowskiego z Antonim Olszewskim w sprawie przyznania kredytów na wydatki związane z transportem i zmagazynowaniem rewindykatów, [3 lipca 1923], Archiwum BUW, VIII/23, k. 136.

⁷⁴ Pismo Zygmunta Batowskiego do Wydziału Prawa i Nauk Politycznych w sprawie opinii prawnej o księgozbiorze A. Tołoczanowa, 2 I 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 15.

⁷⁵ Opinia Rady Wydziału Prawa i Nauk Politycznych UW w sprawie biblioteki A. Tołoczanowa, 21 II 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 41

istniejących w tej mierze zakazów. Strona polska rozpoczęła rokowania z rosyjsko-ukraińską w celu traktowania tej sprawy na zasadzie wzajemności uwzględniającej wydanie bibliotek rosyjskim profesorom, przy jednoczesnym otrzymaniu bibliotek profesorów polskich. Należy zaznaczyć, iż kwestia ta nie była objęta traktatem, ponieważ mienie, o jakim mowa, nie było ewakuowane, lecz znalazło się na terytorium polskim, względnie rosyjsko-ukraińskim z wolnej woli właścicieli⁷⁶.

Prace Mieszanej Komisji Specjalnej przyspieszyły w połowie 1923 roku. Prezesem delegacji polskiej został bibliotekarz i historyk Edward Kuntze, który pełnił tę funkcję do 1935 roku. Wynegocjowano powrót do kraju Gabinetu Rycin, wraz ze zbiorem map i rysunków wojskowych po generale Janie Henryku Dąbrowskim, zbioru monet i numizmatów, spuścizny Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, kolekcji Eustachego Sapięhy oraz kolejnych partii rękopisów i druków z petersburskiej biblioteki⁷⁷.

Zbiory ostatniego króla Polski wywiezione zostały 9 lipca 1832 roku, a ich zawartość wynosiła: 47 393 luźnych rycin i rysunków i 55 108 rycin w 913 tomach⁷⁸. Wróciły do kraju po 91 latach. Warunki transportu Gabinetu Rycin były trudne. Edward Kuntze w piśmie do Zygmunta Batowskiego przestrzegał, że zbiory te, jakkolwiek bardzo starannie pakowane, odbywały podróż w najbardziej nieodpowiedniej porze roku. Pakowane były w Petersburgu, a potem przeładowywane w Stołpcach w atmosferze bardzo wilgotnej. Sugerował, że drzewo i papier nasiąknęły wilgocią i konieczne jest w Warszawie niezwłoczne ich wypakowywanie i w razie konieczności właściwe osuszenie. W celu usprawnienia prac odbiorczych, równocześnie z transportem wyjechał do Warszawy ekspert Emil Wierzbicki, który kierował akcją pakowania tych zbiorów w Bibliotece Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu⁷⁹.

18 grudnia 1923 roku Uniwersytet Warszawski otrzymał pierwszą wyegzekwowaną swoją należność z Rosji – najcenniejszą z zagarniętych części dziedzictwa po Królewskim Uniwersytecie Warszawskim – Gabinet Rycin byłej Biblioteki Publicznej. Zwiezionych 67 skrzyń złożono

⁷⁶ Pismo Edwarda Kuntzego w sprawie zbiorów profesorów rosyjskich pozostawionych przy ewakuacji w BUW, 6 VIII 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 223–224.

⁷⁷ Pismo Edwarda Kuntzego do Zygmunta Batowskiego potwierdzające odbiór sporządzonego przez Bibliotekę wykazu przedmiotów znajdujących się do 1832 roku w Gabinetzie Rycin oraz informacje o archiwaliach kolekcji medali i numizmatów UW, 29 III 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 61.

⁷⁸ Z. Batowski, *Zbiór graficzny...*, s. 8.

⁷⁹ Pismo Edwarda Kuntzego do Zygmunta Batowskiego w sprawie transportu Gabinetu Rycin króla Stanisława Augusta, 11 XII 1923, Archiwum BUW, VIII/23, k. 269–270.

w sali Zbioru Odlewów Gipsowych, następnie, zgodnie ze wskazówkami Edwarda Kuntzego i z uzasadnioną przez niego obawą zamknięcia transportu podczas podróży otworzono komisyjnie trzy skrzynie wzbudzające największy niepokój – ale dopiero 3 stycznia 1924 roku. Kolejnych 65 skrzyń rozpakowano w ciągu 2 dni. W celu kontroli rozłożono zbiór w porządku wyjęcia z pak, najpierw prowizorycznie w kilku miejscach. Następnie po bliższym zapoznaniu się z całością, zwłaszcza po nadejściu protokołów pakowania, które nie towarzyszyły transportowi z 18 grudnia 1923 r., urządzono go w uprzednio przygotowanych salach. Część zbioru ulokowano w gabinecie na I piętrze, część w sali 29. i przyległym gabinecie na parterze, na prawo od głównego wejścia. To rozmieszczenie Gabinetu Rycin poprzedzone było dłuższą i skomplikowaną pracą przygotowawczą, uwzględniającą potrzeby rewindykatorów, a także wymagało przemieszczenia innych zasobów bibliecznych. Sprawdzenie zawartości skrzyń z protokołami pakowania odbywało się w obecności Emila Wierzbickiego w dniach od 7 do 19 stycznia 1924 roku⁸⁰.

W tym czasie Zygmunt Batowski, wraz z powołaną przez Senat Komisją, przygotował notę wyjaśniającą związki Gabinetu z uniwersytetem, bowiem zbiór chciała przejąć Dyrekcja Zbiorów Państwowych i przekazać go Zamkowi Królewskiemu. Komisja na podstawie zgromadzonych materiałów opracowała wywód o prawie władania Gabinetem Rycin przez Uniwersytet. Przywrócone BUW zbiory artystyczno-graficzne obejmowały te wywiezione w 1832 roku oraz dołączone do nich, w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, kolekcje Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Eustachego księcia Sapiehy z Dereczyna. Inwentarz służący za podstawę późniejszego opracowania był katalogiem petersburskim z lat 1843–1854, dostarczonym Bibliotece w odpisie delegacji polskiej równocześnie z Gabinetem. Na numer w katalogu składało się nieraz kilka obiektów, lub też odwrotnie na jeden obiekt wypadało kilka pozycji katalogowych, co według Zygmunta Batowskiego tłumaczyło rozbieżności w podawanej liczbie grafik. Z jego obliczenia wypadło, że z królewskiego zbioru, obejmującego według katalogu numerów 908, otrzymała Biblioteka tylko 862 pozycje, czyli o 46 numerów mniej – tytułu obiektów jeszcze nie udało się rewindykować. Ze zbioru Stanisława Potockiego na 51 numerów – odzyskano 50, a ze zbioru bibliotecznego na 209 – 164. Poza numeracją katalogową znalazło się 12 woluminów

⁸⁰ Protokół Emila Wierzbickiego i Ksawerego Świerkowskiego ze sprawdzania zawartości pak Gabinetu Rycin po rozpakowaniu w BUW, 15 II 1924, Archiwum BUW, VIII/28a, k. 44.

i 2 rulony bez numerów. Spuścizna po Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Warszawie zawierała: zbiór własny Towarzystwa, który obejmował 13 tek oraz zbiór generała Henryka Dąbrowskiego, który liczył tek 9 (wg numeracji katalogów petersburskich numerów 22). Zbiory Sapiehy składały się tek 19 (wg numeracji katalogów petersburskich numerów 37) i 27 woluminów⁸¹.

6 lutego 1924 roku na posiedzeniu Senatu Akademickiego profesor Batowski wygłosił referat o stanie prac nad zbiorem Gabinetu Rycin⁸², zaś już 16 marca odbył się pierwszy publiczny pokaz grafiki i rewindykowanych załuszcianów, w którym uczestniczyła ponad stuosobowa grupa parlamentarzystów, przedstawiciele ministerstw, uczonych i dziennikarzy⁸³.

Dalsze segregowanie zbioru grafik, wedle historycznych właścicieli, przeglądowe rozstawienie dzieł i tek oraz sortowanie kart trwało od kwietnia do maja 1924. Przy porządkowaniu tym zweryfikowano spisany przez delegację polską *Wykaz zawartości pak* i *Wykaz zawartości braków* oraz skorygowano omyłki, które do tych wykazów się wkradły. W sprawie luk Zygmunt Batowski prowadził interesującą korespondencję z szefem Podkomisji Muzealnej Marianem Morelowskim⁸⁴.

Razem z Gabinetem Rycin wpłynęły do BUW kolejne rękopisy Biblioteki Załuskich. Zawartość 46 skrzyń (pierwszej partii dostarczonej 25 maja 1923 r.) według spisu sygnatur sporządzonego przez delegację polską – wyniosła woluminów 5226, zaś nowo przybyłych (18 grudnia 1923) – woluminów 1615⁸⁵. Zygmunt Batowski nie ustawał w zabiegach o pozyskanie dofinansowania z różnych źródeł⁸⁶, aby przystosować bibliotekę do należytego zabezpieczenia cymeliów. Fundamentalnym zadaniem biblioteki było wydobycie rękopisów z pak transportowych, rozmieszczenie ich na odpowiednich regałach (specjalnych, ognioodpor-

⁸¹ Sprawozdanie z działalności BUW od 1 IX 1923 do 31 VIII 1924, przed 19 IX 1924, Archiwum BUW, VIII/27, k. 340–342.

⁸² Referat Zygmunta Batowskiego o stanie prac nad zbiorem Gabinetu Rycin przedstawiony na posiedzeniu Senatu Akademickiego w dniu 6 II 1924, 6 II 1924, Archiwum BUW, VIII/28a, k. 41–43.

⁸³ Protokół pierwszego pokazu w BUW rewindykowanych zbiorów Gabinetu Rycin i rękopisów Biblioteki Załuskich, 16 III 1924, Archiwum BUW, VIII/28a, k. 56–57. Drugi pokaz odbył się 23 marca, trzeci 13 kwietnia – tamże, s. 60; 65–67.

⁸⁴ Korespondencja Mariana Morelowskiego i Zygmunta Batowskiego w sprawie braków w tekach Gabinetu Rycin, 16 IV 1924, Archiwum BUW, VIII/28a, k. 68; tamże, 17 IV 1924, k. 69; tamże, 25 IV 1924, k. 70; tamże, 2 V 1924, k. 71; tamże, 9 V 1924, k. 74; tamże, 13 VI 1924, k. 75.

⁸⁵ Sprawozdanie z działalności BUW od 1 IX 1923 do 31 VIII 1924..., k. 338.

⁸⁶ Np. z Polskiej Kasy Oszczędności, Ministerstwa Skarbu, Ministerstwa WRiOP.

nych półkach żelaznych), opracowanie merytoryczne i skatalogowanie oraz uprzystępnienie badaczom.

25 października 1924 roku księżnica uniwersytecka przyjęła kolejnych 39 skrzyń z manuskryptami, których nadejście zapowiedziane było pismem Ekspozytury Delegacji Polskich Reewakuacyjnej i Specjalnej z dnia 15 października. Dwie spośród nich w całości, a dwie w znacznej części były wypełnione archiwaliami, które 30 marca 1925 roku na polecenie ministerstwa WRiOP wydano Archiwum Skarbowemu; trzynaście skrzyń w całości, a jedną częściowo wypełniały książki.

Początek 1925 roku przyniósł m.in. odnalezienie przez polskich ekspertów w RBP 7 tek papierów Marcelego Bacciarellego z lat 1764–1795, co do których Zarząd księżnicy rzekomo nie posiadał żadnych danych w jaki sposób dostały się do jej zbiorów. Zawartość tek była cennym uzupełnieniem zbioru królewskiego, a zarazem „znakomitym komentarzem do spraw sztuki w środowisku Stanisława Augusta”⁸⁷. Odzyskanie tych materiałów, jako pochodzących niewątpliwie ze skonfiskowanych zbiorów polskich, było niezbędne. Niestety dotychczasowe dyskusje na posiedzeniach Mieszanej Komisji Specjalnej, z powodu braku faktycznych danych, nie dały oczekiwanych pozytywnych wyników. Dlatego też delegacja polska zwróciła się do Zygmunta Batowskiego z prośbą o pomoc i współdziałanie. Historyk sztuki przygotował memoriał, który umożliwił dalsze negocjacje⁸⁸. W piśmie z 18 marca 1925 roku Witold Suchodolski poinformował, że dzięki przesłanym przez Zygmunta Batowskiego wskazówkom i identyfikacjom proveniencji wszystkie teki, włączone do zbioru autografów petersburskiej biblioteki publicznej, zostały definitywnie zwrócone delegacji polskiej⁸⁹.

Manuskrypty nadesłane z Petersburga w poprzednim roku rozpakowano przez miesiąc, od 16 lutego do 17 marca 1925 roku. Następnie ustawiano je na półkach według porządku wskazanego przez sygnatury petersburskie, a jedyną dowolnością jaką zastosowano było ustalenie kolejności grup językowych. Obrano porządek następujący: polskie, łacińskie, różnojęzyczne, niemieckie, angielskie, czeskie, hiszpańskie, holenderskie, portugalskie, szwedzkie, greckie. Podczas ustawiania zało-

⁸⁷ Z. Batowski, *Zbiór graficzny...*, s. 51.

⁸⁸ Memoriał Zygmunta Batowskiego o polskim pochodzeniu tek z rękopisami Bacciarellego, przygotowany w odpowiedzi na prośbę Delegacji Rzeczypospolitej Polskiej w Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie, 2 II 1925, Archiwum BUW, VIII/34, k. 9–15.

⁸⁹ Pismo Witolda Suchodolskiego do Zygmunta Batowskiego w sprawie memoriału nt. tek Bacciarellego, 18 III 1925, Archiwum BUW, VIII/34, k. 19.

no skorowidz topograficzny sygnatur i sporządzono plan, uwidaczniający rozmieszczenie działów. O nielicznych niezgodnościach stanu faktycznego z nadesłanymi wykazami powiadamiano moskiewską ekspozyturę.

Zawartość rozpakowanego zbioru przedstawiała się następująco: 1) rękopisy papierowe: polskie – 1 202 numerów, łacińskie – 4 408 numerów, różnojęzyczne – 1 369 numerów, niemieckie – 1 325 numerów, angielskie – 36 numerów, czeskie – 7 numerów, hiszpańskie – 52 numerów, holenderskie – 51 numerów, portugalskie – 3 numery, szwedzkie – 2 numery, greckie – 19 numerów; 2) rękopisy pergaminowe: łacińskie – 65 numerów, różnojęzyczne – 1 numer, niemieckie – 9 numerów, angielskie – 1 numer, holenderskie – 10 numerów i greckie – 3 numery. Łączna liczba papierowych i pergaminowych rękopisów wyniosła 8 635 numerów w 9 011 tomach⁹⁰.

12 czerwca 1925 roku Komisja przekazała do BUW, przez swego eksperta Antoniego Rybarskiego, odzyskany i zwrócony z Rosji rękopis *Kazań świętokrzyskich*. Zabytek ten był największą chlubą i najcenniejszym skarbem biblioteki. *Kazania* – do czasu sporządzenia specjalnej żelaznej szafy na rękopiśmienne cymelia – umieszczono w szafie ze zbiorem rycin króla Stanisława Augusta⁹¹.

W październiku dotarł do Warszawy transport 66 skrzyń mienia uniwersyteckiego reewakuowanego z Rostowa⁹². Kolejna dostawa rękopisów z RBP przybyła 26 października. Przy ich rozpakowywaniu pracowali m.in. Aleksander Birkenmajer, Jan Chojnicki i Marian Toporowski. W tym czasie trafiła do BUW księga sądowa miasta Torunia, którą delegacja zaleciła wydać miejskiemu archiwum toruńskiemu, jednakże w świetle dokumentacji należała ona do Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁹³. Zygmunt Batowski wyraził zaniepokojenie czy oddanie tego cennego rękopisu miejskiemu archiwum, nie stanie się niebez-

⁹⁰ Sprawozdanie z działalności Biblioteki od 1 IX 1924 do 31 VIII 1925, 30 IX 1925, Archiwum BUW, VIII/33, k. 238–240.

⁹¹ Tamże, s. 240.

⁹² Notatka Ksawerego Świerkowskiego z przekazania do Zakładu Anatomii Porównawczej przyrządów i pomocy naukowych wydzielonych z transportu reewakuowanego 23 X 1925 roku, [ca 6 XI 1925], Archiwum BUW, VIII/33, k. 258; Protokół otwarcia pierwszych skrzyń z mieniem UW reewakuowanych z Rostowa nad Donem, [ca 31 X 1925], Archiwum BUW, VIII/33, k. 262.

⁹³ Wolumin oznaczony sygnaturą Niem. Fol. vel. II 1, o wymiarach 31 x 20 cm, liczący 160 kart pergaminowych i jeden pasek papierowy (oznaczony jako karta 144a). Na pierwszej karcie: *Liber Scabinorum* (późniejszą ręką dodano: 1363–1428), na karcie drugiej tytuł obszerniejszy: *Liber Judicij Veteris Thorunen: Ciuitatis ab anno Domini 1363 Vsque ad annum Domini 1428*. Późniejszą ręką dodano *Acta 65 Annorum*, z dziewiętna-

piecznym procederem dla dalszych podobnego rodzaju zdarzeń. Według niego rażąco naruszało to zasadę kompletności zbioru i przekreśliło stuletnią tradycję Towarzystwa, że wszystkie jego rękopisy mają być przechowywane razem. Ponadto odstępstwo to umożliwiało innym bibliotekom, archiwom i instytucjom występowanie z tytułami własności o wiele mniej, niż magistrat Torunia w czasie oddalonymi⁹⁴.

Rok 1925 był czasem pracowitym dla polskich ekspertów eksplorujących zasoby bibliotek w Petersburgu. Aktywne były dwa mieszane zespoły, jeden do rękopisów, drugi do druków i zbiorów graficznych. Posiedzenia tych komisji odbywały się w miarę potrzeb raz lub dwa razy tygodniowo. Protokoły z nich podlegały zatwierdzeniu na zebraniach pełnomocników, których odbyło się 37. Tok postępowania strony rosyjsko-ukraińskiej był taki sam jak w latach poprzednich. Kwestionowała ona rozpatrywany materiał z punktu widzenia formalnego – braku dowodów konfiskaty – oraz naciągała interpretację rezolucji, zwłaszcza w części dotyczącej druków. Odrzucanie argumentów ekspertów polskich przy jednoczesnym uchyleniu się od udokumentowania, że dany rękopis, książka lub sztych nabyte zostały przez RBP drogą legalną, stanowiły stałą metodę Rosjan. Konsekwencją tego stanu rzeczy była konieczność dla strony polskiej składania licznych referatów na posiedzeniach pełnomocników, bez czego pełnomocnicy rosyjscy nie godzili się na podjęcie decyzji w prawach spornych. Wystarczy przypomnieć spotkania towarzyszące odzyskiwaniu Biblioteki Załuskich⁹⁵.

W piątym roku prac Mieszanych Komisji Specjalnych Polakom udało się zbadać tzw. *Collectio autographum*, rękopisy włoskie i francuskie oraz łacińskie z zakresu teologii i prawa kanonicznego. Zbiór autografów RBP składał się z 370 pozycji inwentarzowych i został usystematyzowany w latach 1840–1850 i od tego czasu posiadał inwentarz rękopiśmienny. Jego skład był różnorodny, przeważała korespondencja w luźnych listach lub oprawnych fascykułach archiwalnych, kilkaset dyplomów pergaminowych, parę tysięcy aktów na papierze. Reprezentowane w nim były wszystkie poważniejsze skonfiskowane zbiory polskie z: Nieświeża, Puław, Dereczyna oraz z kolekcji: braci Załuskich, Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Uniwersytetu Warszawskiego czy Archiwum Koronne-

stowiecznym dopiskiem: *Biblioteki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk 1817, dar Józefa Biernackiego Majora*.

⁹⁴ Odpowiedź Zygmunta Batowskiego na pismo MWRiOP w sprawie przekazania do toruńskiego archiwum księgi sądowej miasta Torunia, 15 II 1926, Archiwum BUW, VIII/39b, k. 8.

⁹⁵ *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 8.

go. Na 370 pozycji inwentarzowych polskiej proveniencji było 186 czyli ponad 50%.

Ustaleniu pochodzenia autografów polskich poświęcono 27. posiedzeń Mieszanej Komisji Ekspertów, na których zakwalifikowano do wydania 143 numery, całkowicie lub częściowo pochodzące z wywiezionych zbiorów polskich. Na tej podstawie odebrano: 208 tomów, 266 dokumentów pergaminowych, 409 dokumentów papierowych i 17 wiązek dokumentów. Wśród odebranych dyplomów pergaminowych z Archiwum Koronnego pochodziło 207. Sporne pozostały 43 jednostki, na które składało się 57 tomów oprawnych oraz 62 dokumenty pergaminowe i kilkaset luźnych papierowych. Najważniejszą grupę dyskusyjnych papierów stanowiły bardzo cenne dokumenty, pochodzące z Nieświeża (32 numery), z których 30 należało do grupy wywiezionej w 1772 roku. Datę tę eksperci rosyjsko-ukraińscy zakwestionowali twierdząc, że wywóz nastąpił przed 1 stycznia 1772 roku, co uniemożliwiało roszczenia. Strona polska operowała ustaloną w tradycji naukowej datą wywozu – rokiem 1772, zwłaszcza, że znany była termin przybycia księgozbioru nieświeskiego do Petersburga (sierpień 1772 roku). Ponadto wśród obiektów wzbudzających kontrowersje było 6 dokumentów ruskich z Archiwum Koronnego – Rosjanie twierdzili, że rękopisy ruskie na podstawie rezolucji 30 października 1922 roku nie podlegają wydaniu. Stanowisko to nie było słuszne, ponieważ rezolucja wyłącza tylko „dział rękopisów ruskich”, do którego autografy nie należały. Natomiast punkt 3 tej rezolucji wyraźnie nakazywał zwrot wszystkich dokumentów Archiwum Koronnego. Spośród rękopisów włoskich i francuskich udało się wytypować około 500, lecz ostateczna ich liczba pozostawiona została do dalszych pertraktacji. Podobnie było z manuskryptami teologicznymi, których odebrano 550 tomów z zastrzeżeniem prawa do dalszych roszczeń. Przywrócono Polsce także ponad 850 inkunabułów i starych druków, np. *Commune Incliti Poloniae regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque* Jana Łaskiego, *De scholis seu Academiis* Martiusa S. Pilsnensisa, *Memorie istoriche de monarchi Ottomani di Giovanni Sagredo* oraz 20 inkunabułów treści prawniczej czy 31 z treściami kaznodziejskimi i inne. Ponadto wykryto, gdzie przechowywano sztychy wywiezione z Biblioteki Załuskich. Otrzymała je RBP w liczbie – 24 574 luźnych grafik i 844 książek z rycinami. Zbiór ten nie uległ przez lata rozproszeniu, ani podziałowi. Powiększony został natomiast w pierwszej połowie XIX wieku (przed 1846 rokiem) przez włączenie doń ok. 3 500 rycin rosyjskiego pochodzenia, ponadto w 1831 roku dołączono 1 816 rycin skonfiskowanych

w Puławach. Dało to asumpt do dalszych poszukiwań, których rezultat nie był pewny⁹⁶.

Przyjęcie kolejnych transportów z tak dużą liczbą manuskryptów, druków i grafiki oraz zapewnienie im właściwych warunków wymagało reorganizacji pracy BUW oraz generowało wysokie koszty, które nie były zabezpieczone w budżecie Uniwersytetu. Dlatego też kierownik BUW nieprzerwanie od 1922 roku szukał⁹⁷ dodatkowych form dofinansowania prac około rewindykatów.

Prace te nie zawsze przebiegały bez zarzutów – nierzadkie były przypadki pozostawiania cennych przesyłek w skrzyniach na wiele miesięcy, nieprecyzyjnego sprawdzania zawartości ze spisami, nieodpowiednich warunków magazynowania w nieprzystosowanych do tego pomieszczeniach, itp. Nie tylko wpływało to niekorzystnie na zabytki, które ulegały zniszczeniu, lecz także miało bardzo negatywne skutki w prowadzonych negocjacjach. Informacje na tematy tych trudności przeciekały do Rosjan w różnej formie. W książęce *Odzyskane rękopisy i grafiki w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*⁹⁸ Waclaw Borowy wspominał o trudnościach, z jakimi borykała się uniwersytecka biblioteka z pomieszczeniem zwracanych rękopisów – wychwycili to eksperci rosyjsko-ukraińscy, którzy jak najzłośliwiej cytowali ten fakt w dyskusjach z ekspertami polskimi, uznając, że nie warto oddawać zbiorów, które marnieją i są zamknięte w skrzyniach.

Dużym wydarzeniem był powrót 23 października 1925 roku obrazu Henryka Siemiradzkiego, przedstawiającego wieńczenie Mikołaja Kopernika. Dzieło powstało w 1891 roku i zostało ofiarowane Uniwersytetowi Warszawskiemu przez córkę byłego namiestnika Michaiła Gorczakowa. Jego geneza łączy się z wzniesieniem nowego gmachu Biblioteki według planów architektonicznych Antoniego Jabłońskiego-Jasieńczyka i Stefana Szyllera. Publiczna prezentacja odzyskanego obrazu odbyła się w Bibliotece, dopiero w czerwcu 1927, w uroczystej atmosferze z udziałem władz uczelni, grona profesorskiego i czytelników⁹⁹.

⁹⁶ Sprawozdanie roczne z prac odbiorczych w 1925 roku w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie wraz z pismem przewodnim, 9 III 1925, Archiwum BUW, VI-II/39, k. 43–52.

⁹⁷ Na przykład w Warszawskiej Izbie Kontroli, różnych agendach ministerialnych oraz u osób prywatnych, np. darowanie siatki mosiężnej do 11 drzwi szafy na ryciny ze zbioru Stanisława Augusta przez M. Grohmanową.

⁹⁸ Warszawa 1925.

⁹⁹ Notatka na temat zawieszenia obrazu Siemiradzkiego w Bibliotece Uniwersyteckiej 2 czerwca 1927 roku, 3 VI 1927, Archiwum BUW, VIII/44, k. 197.

Pod koniec 1926 roku Edward Kuntze wystosował pismo w sprawie propozycji ekwiwalentu za zbiory polskie pozostawione w Rosji, aby zasięgnąć opinii środowiska naukowego i bibliotekarsko-archiwalnego. Za wszystkie zatrzymane rękopisy i druki (w tym aldyny, elzewiry i częściowo inkunabuły) miała strona polska otrzymać tytułem ekwiwalentu rękopisy, książki i inne przedmioty równej wartości naukowej i artystycznej. Sprawa ustalenia ekwiwalentu stała się aktualna ponieważ wykonanie rezolucji z 30 października 1922 roku, odnośnie tych obiektów, wygasło. Problem polegał na tym, że wśród rękopisów, mających znaczenie dla kultury polskiej pozostawało w RBP i innych zbiorach rosyjskich bardzo niewiele. Należy przy tym mieć na uwadze, że żądania te, o ile miały być realne, nie mogły obejmować przedmiotów, których zabranie naruszyłoby całość jakiś zbiorów rosyjskich lub obniżyłoby ich wartość, gdyż na takie załatwienie sprawy Rosjanie nigdy by się nie zgodzili. Delegacja starała się wysunąć żądanie zwrotu rękopisów nieświejskich. Jeszcze mniej materiału do ekwiwalentu znaleziono wśród druków, co potwierdzały dotychczasowe prace rewindykacyjne¹⁰⁰.

W kolejnych latach uniwersytecka biblioteka zabezpieczała, opracowywała napływające dobra oraz uprzystępniała je środowisku naukowemu. Podczas opracowywania przeprowadzano dokładniejszą i skuteczniejszą weryfikację, niż przy rozpakowywaniu skrzyń. Wyłapano omyłki prostowano, dostarczając czasem kolejnych argumentów negocjacyjnych¹⁰¹. Przychodziły kolejne transporty, choć czasem trudno było członkom Komisji sprecyzować ich terminy. Witold Suchodolski pisał do Zygmunta Batowskiego: „Co do zapytania o dalsze transporty rękopisów, to mogę się podzielić z Panem Profesorem nadzieją, że może przed świętami uda mi się wypchnąć transport wprawdzie nie wielki, ale dość cenny. Złożą się na to głównie rękopisy działu teologii i prawa kanonicznego oraz rękopisy włoskie. Wątpię, czy uda się nam wysłać również i francuskie, chociaż prace odbiorcze są już na ukończeniu. Zwłoka jaka wynikła z odbiorem tych działów, tłumaczy się niesłuchanie żmudną i bolesną dla nas procedurą odbioru, gdyż musimy zgodnie z opartą o traktat uchwałą [...] zostawić z każdego z tych działów po kilkaset rękopisów. Staramy się naturalnie zostawić – wprawdzie za przyszły ekwiwalent – rękopisy najmniej ciekawe, ale to nie zawsze jest możliwe, stąd

¹⁰⁰ Pismo Edwarda Kuntzego w sprawie propozycji ekwiwalentu za zbiory polskie pozostawione w Rosji, 11 XII 1926, Archiwum BUW, VIII/44, k. 59–62.

¹⁰¹ Odpowiedź Edwarda Kuntzego na pismo Zygmunta Batowskiego w sprawie braku 87 rękopisów rewindykowanych z Rostowa nad Donem, 14 IX 1927, Archiwum BUW, VIII/44, k. 339.

nieskończone targi i przewlekania. Do wysłania mam gotowych około 800 rękopisów, w tej liczbie około 200 pergaminowych, ale wiele z nich pięknie iluminowanych lub z miniaturami pierwszorzędnej wartości”¹⁰². Wkrótce przesłano z Petersburga zbiory generała Dąbrowskiego¹⁰³, 11 skrzyń rękopisów i 7 skrzyń książek z RBP, 13 skrzyń książek z petersburskiej Akademii Wojskowej Medycznej oraz 44 skrzyń książek z Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej¹⁰⁴, a także kolejne 50 dokumentów z *Collectio autographum*.

16 listopada 1927 roku podpisana została umowa generalna w sprawie przekazania Polsce materiałów archiwalnych i kulturalnych wywiezionych w okresie porozbiorowym. Ponadto układ ten rozstrzygał sprawy przywrócenia pamiątek historycznych, militariów, obrazów, zbiorów numizmatycznych, mineralogicznych, botanicznych, astronomicznych, tkanin czy rzeźb. Do kraju powróciły m.in.: obrazy (Philipa Wouwermana, Jeana Watteau, Rembrandta, Bartholomeusa van der Helsta), miecz koronacyjny *Szczerbiec*, chorągiew wielka koronna i miecz Zygmunta II, dalsza część arrasów wawelskich, insygnia Orderu Świętego Ducha (ofiarowane przez papieża Inocentego XI), biurko Ludwika XIV (ofiarowane Janowi III Sobieskiemu po zwycięstwie pod Wiedniem)¹⁰⁵. Rewindykowano także kolejne księgozbiory. W 1928 roku: byłej Warszawskiej Komisji Prawniczej (przekazany Wydziałowi Bibliotek Państwowych), Sztabu Warszawskiego Okręgu Wojskowego (przekazany Centralnej Bibliotece Wojskowej), profesora Marcelego Nenckiego (przekazany Warszawskiemu Towarzystwu Naukowemu), Branickich z Rosi (przekazany właścicielom), a także resztki biblioteki Olizarów z Rafałówki (przekazana Wydziałowi Bibliotek Państwowych) i część biblioteki Przeździeckich (przekazana właścicielom)¹⁰⁶.

Niestety do kraju nie wróciła kolekcja monet i medali (w tym ponad 900 złotych) Uniwersytetu Warszawskiego, w zamian za którą delegacja polska otrzymała ekwiwalent. Z 18 111 egzemplarzy, 6 500 Rosjanie

¹⁰² Pismo Witolda Suchodolskiego do Zygmunta Batowskiego zapowiadające kolejny transport rękopisów, 17 III 1927, Archiwum BUW, VIII/44b, k. 11.

¹⁰³ Pismo Witolda Suchodolskiego do Zygmunta Batowskiego w sprawie rewindykowanych rękopisów generała Henryka Dąbrowskiego, 25 II 1927, Archiwum BUW, VI-II/44b, k. 7.

¹⁰⁴ Protokół zdawczo-odbiorczy z odbioru rękopisów i książek z 5. transportu, 18 VI 1927, Archiwum BUW, VIII/44, k. 242.

¹⁰⁵ D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury...*, s. 281.

¹⁰⁶ Sprawozdanie Delegacji Polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej w Leningradzie z przebiegu prac rewindykacyjnych od dnia 1 I 1929 roku do 31 XII 1929 roku, Materiały Piotra Bańkowskiego, Archiwum PAN, III-217, j. 144, k. 10-11.

sprzedali lub wymienili na inne, niespełna 500 wcielili do zasobów Ermitażu, a pozostałe przetopili na kruszce¹⁰⁷.

Strona rosyjska w oparciu o umowę z 1927 roku ponowiła, zgłaszane w latach wcześniejszych, żądania wydania księgozbiorów profesorów Rosjan, które pozostawione zostały w BUW. Już w lipcu 1924 roku pracownicy BUW przekazali delegacji polskiej imienny wykaz byłych profesorów uniwersyteckich, których książki pozostały w Warszawie. Zbiór ten oszacowano na 12 805 tomów¹⁰⁸. Jednocześnie bardzo wielu byłych profesorów wyższych zakładów naukowych w Rosji – obywateli polskich, pozostawiło w Rosji swe zbiory, przedstawiające nieraz nadzwyczaj cenne kolekcje, których przywiezienie do Polski było niemożliwe wobec istniejących w tej mierze zakazów w Rosji, na Białej Rusi i Ukrainie. W Mieszanej Komisji Specjalnej było szereg zgłoszeń tego typu, dlatego też rozpoczęto rokowania w celu traktowania tej sprawy na zasadzie wzajemności przez wydanie bibliotek profesorom przy jednoczesnym otrzymaniu od strony rosyjsko-ukraińskiej bibliotek profesorów polskich. Kompromis był trudny do osiągnięcia, co przeciągnęło sprawę na kolejne lata. Kwestia powróciła m.in. w liście z 14 marca 1928 roku, w którym ekspozytura delegacji polskich prosiła o zweryfikowanie prawie 60 takich kolekcji¹⁰⁹. Protokołem przekazano większość z tych książek w sierpniu 1929 roku¹¹⁰.

Nie był to koniec pracy Delegacji Polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej, ale od roku 1928 zaczął stopniowo wygasać prymat BUW w przyjmowaniu rewindykowanych księgozbiorów. Od listopada 1930 roku biblioteka uniwersytecka zaczęła przekazywać rewindykaty niedawno otwartej Bibliotece Narodowej. Między księżniczami wywiązał się spór o dobra wywiezione po 1831 roku. Właścicielem przywróconego mienia było państwo polskie, dysponentem zaś Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Uczelnia zwróciła się do mini-

¹⁰⁷ D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury...*, s. 283.

¹⁰⁸ Spis zdeponowanych w magazynach BUW księgozbiorów byłych profesorów rosyjskich, [przed 4 VII 1923], Archiwum BUW, VIII/23, k. 139.

¹⁰⁹ Pismo Ekspozytury Delegacji Polskich Reewakuacyjnej i Specjalnej w sprawie rosyjskich bibliotek naukowych podlegających wydaniu ZSRR na mocy Układu Dodatkowego nr 2 z 16 XI 1927 roku, 14 III 1928, Archiwum BUW, VIII/49, k. 78–79; Korespondencja Zygmunta Batowskiego z Janem Turem w sprawie księgozbioru Mitrofanowa podlegającego zwrotowi stronie rosyjskiej, 27 III 1928 – 2 IV 1928, Archiwum BUW, VIII/49, k. 80–82.

¹¹⁰ Protokół zdawczo-odbiorczy przekazania delegacji depozytu Rosjan byłych profesorów Uniwersytetu Warszawskiego, 18 VIII 1929, Archiwum BUW, VIII/55a, k. 503–506.

sterstwa z prośbą o pozostawienie w BUW księgozbiorów, które do niej należały przed 1831 rokiem. Na wniosek Witolda Suchodolskiego – ówczesnego dyrektora Departamentu Nauki i Szkół Wyższych – minister powołał komisję do ustalenia proveniencji i rozdziału rewindykatów.

Pierwsze spotkanie odbyło się 13 stycznia 1931 roku, podczas którego wywiązała się dyskusja nad prawnymi kryteriami przynależności odzyskanych dóbr kultury. Stefan Demby bronił przynależności całości rewindykowanych zbiorów bibliecznych do Biblioteki Narodowej, dyrektor BUW Stefan Rygiel i profesor Zygmunt Batowski wykazywali brak podstaw prawnych tej koncepcji. Z kolei Józef Siemieński uważał, że wobec bardzo zawiłych kryteriów należycie sprawy się nie załatwi, dlatego zamiast ustalania stanu prawnego, Komisja powinna raczej zająć się sformułowaniem opinii, co do celowego sposobu rozdziału rewindykatów o charakterze bibliecznym. Wskazał także na to, że te odebrane materiały, których miejsce jest w aktach urzędowych, powinny wrócić do Archiwum Akt Dawnych¹¹¹. Konsensusu nie udało się szybko osiągnąć. Prace Komisji trwały do 1934 roku. Kolejnym zebraniom towarzyszyły memoranda i odpowiedzi na nie, pomysły i wysuwane przeciw nim kontrargumenty, ale żadna ze stron nie chciała ustąpić. W efekcie wszystkie rewindykowane rękopisy z RBP w Petersburgu przyznane zostały Bibliotece Narodowej. Trzecia ostatnia partia tych cymeliów została przekazana centralnej bibliotece państwa w marcu 1936 roku¹¹².

Mieszana Komisja Specjalna faktycznie istniała do 1937 roku. Natomiast już 23 czerwca 1933 roku strony podpisały protokół o realizacji układu generalnego, a 18 kwietnia 1934 protokół końcowy. W 1935 roku delegacja polska zakończyła oficjalnie swoje prace, zaś po dwóch latach komisja została rozwiązana.

Rewindykacja dóbr kultury przewidziana postanowieniami ryskimi była bezprecedensowa ze względu na szeroki zakres roszczeń. Jednym z najważniejszych jej elementów było przywrócenie Polsce dawnych kolekcji bibliecznych wcielonych do rosyjskich bibliotek. Jeszcze w kwietniu 1936 roku strona rosyjsko-ukraińska zdecydowała się wydać 1 764 rękopisy łańskie, francuskie i włoskie, 1 308 inkunabułów oraz 250 dokumentów i aktów historycznych wcielonych do petersburskiej

¹¹¹ Protokół 1. posiedzenia Komisji do ustalenia proveniencji i rozdziału rewindykatów, odbytego dnia 13 stycznia 1931 roku w lokalu Biblioteki Uniwersyteckiej, 13 I 1931, Archiwum BUW, VIII/86, k. 24–25.

¹¹² Protokół zdawczo-odbiorczy przekazania Bibliotece Narodowej 1777 woluminów i 143 dokumentów w dniach 14–26 marca 1936 roku, 26 III 1936, Archiwum BUW, VIII/120a, k. 114.

książnicy¹¹³. W niniejszym artykule skoncentrowałam się właśnie na tych pracach, zaś kwestie odbioru pozostałych dóbr kultur przytaczałam w celu nakreślenia zakresu działania Mieszanej Komisji Specjalnej.

Summary

Remnants saved from the pillage by Catherine... Warsaw University Library in the Recovery of Polish Book Collections from Russia after the Riga Peace Treaty

The article deals with the works of the Special Mixed Commission formed as a result of the Polish-Soviet Riga Peace Treaty, which functioned during the years 1921–1937. The issue of the Polish cultural goods was brought forward by the Polish side already during the initial phases of the peace negotiations. The Poles considered their cultural claims as one of the major problems to be resolved. Poland demanded the return of various archival, library and museum objects. These demands were met to a certain degree. Detailed issues were to be decided by the Mixed Commission.

Since the beginning of its functioning, the Commission was aided by the Warsaw University Library, which received the manuscripts, incunabula, and old prints, belonging to the King Stanislaw Poniatowski collections, returned by the Russians. Subsequently, the materials of other than university provenance were transferred in three stages to the National Library (in 1930, 1931, 1936), and to other institutions, among them the Central Archives of Historical Records in Warsaw.

The recovery of Polish cultural goods, decreed by the Riga Peace Treaty, because of its far reaching scope, was unprecedented in history. As a result, Poland regained her great library collections, which were forcibly taken out of the country and allocated to the fonds of the Russian book repositories during the 18th and the 19th centuries. But the process was neither easy nor quick. The Soviet side returned the materials kept at Leningrad – 1764 Latin, French and Italian manuscripts, 1308 incunabula, and 250 historical charters and acts – not earlier than in April 1936. The efforts related to the return of these particular monuments are treated by the author.

¹¹³ Sprawozdanie z działalności Delegacji polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej od dnia 1 stycznia 1933 roku do dnia 30 kwietnia 1936 roku, Materiały Piotra Bańkowskiego, Archiwum PAN, III–217, j. 144, k. 132.